

Moralens abc

ETT SPÖKLIGT ÄMNE

Ordet *moral* har en högtidlig klang i vardagsspråket. Samtidigt är det nog så att ordets innehåll ofta är lika magert som åsikten: hög moral är bra, låg moral är dåligt. Ambitiösare moraliska resonemang hänvisas till filosofer, idealister och andra udda pratmakare.

Att nu många människor uppfattar moralfrågor som svårgripbara är inte konstigt. För gott och ont går ju inte att bestämma med hjälp av tumstock, tidtagarur eller lackmuspapper; det är vetenskapens verktyg som, med stor tillförlitlighet, berättar för oss hur världen ser ut. Men moralen ställer frågan hur världen *bör* se ut och då befinner vi oss på ett helt annat plan.

Det här betyder dock inte att moralen är en enklav för allmänt tyckande, där varje åsikt eller yttrande har samma status, eftersom de alla svävar fritt i luften utan förankring i sanning eller förnuft. Man kan nämligen resonera mer eller mindre systematiskt, vilket ofta är skillnaden mellan en övertygande moralisk slutsats och motsatsen. I praktiken handlar det om att ställa några enkla analysfrågor som benar upp problemet och leder fram till en (förhoppningsvis) klarare ståndpunkt, om än inte den enda och evigt sanna.

MORALENS RÄCKVIDD

Om en handling utförs, inte av fri vilja, utan av ett inre eller yttre tvång, dvs om man *faktiskt* inte kan handla annorlunda än man gör, då gäller ingen moral.

För moralen förutsätter frihet att välja, rätt eller fel, mellan olika alternativ. Det är därför vi inte klandrar blixten som antänder huset, men väl mordbrännaren. I det första fallet talar vi om en *händelse*, i det senare en *handling*. Det är mänskliga handlingar och tankarna bakom dessa som är moralens ansvarsområde.

MORALLÄRANS TRE ARBETSOMRÅDEN

Moralens teori – etiken – brukar delas in i tre områden: *deskriptiv etik*, *normativ etik* samt *metaetik*.

Den deskriptiva etiken tar inte ställning till frågan vad som är gott och ont. Den beskriver vetenskapligt de faktiska moralföreställningar som råder i en viss kultur, idéströmning, grupp etc. Deskriptiva moralstudier är främst en uppgift för sociologer och antropologer.

Normativ etik är kanske vad man först tänker på när man talar om morallära. Sedan civilisationens gryning har människor funderat på vilken moral som är den rätta eller sanna och försökt formulera principerna för denna. Resultatet av dessa funderingar ger en detaljrik kartbild över moralens alla möjliga ståndpunkter.

Metaetiken, till sist, ägnar sig åt två frågor som nog kan verka lite väl akademiska men som likafullt handlar om moralens legitimitet: Vad är det egentligen vi *säger* när vi uttalar en moralisk åsikt? Dvs kan våra ord översättas till ett påstående, en uppmaning eller en känsla? Svaret på denna fråga är direkt avgörande för hur man besvarar metaetikens andra fråga: Är det möjligt att *bevisa* en moralisk åsikt som sann eller falsk?

EFFEKTETIK ELLER PLIKTETIK

Innan vi nu tittar närmare på morallärans olika skolor och riktningar, måste vi stanna upp vid en nyckelfråga: Vad är det som gör att en handling anses moraliskt god eller ond? Svaren delar in etiken i två huvudtyper:

Den *teleologiska* etiken (effekt-/ändamålsetik) menar att det moraliska värdet hos en handling bestäms av dess konsekvenser; handlingen i sig är etiskt neutral. Enligt den *deontologiska etiken* (pliktetik) är detta en felsyn: handlingar har ett etiskt egenvärde, varför t ex lögn och mord aldrig kan vara moraliskt goda handlingar.

EFFEKTETIK • I

Effektetiken menar alltså att det som bestämmer en handling moraliska värde är konsekvenserna. Nu finns det olika effektetiska ståndpunkter och det som skiljer dem åt är svaren på följande frågor: 1) Vad är det för sorts värde som utgör den goda handlingens resultat? 2) Vem eller vilka ska ha glädje av detta värde?

Svaren på fråga två ger en första indelning av effektetiken i *etisk egoism* (= en god handling måste gynna den som handlar) resp *etisk universalism* (= en god handling ska vara till glädje för alla som berörs av den). Svaren på fråga ett ger oss den färdiga översikten nedan.

A) ETISK EGOISM

I dag vill ingen skyllas för att vara egoist, men under antiken var det närmast självklart att den moraliskt rätta handlingen också gagnade egennyttan. Inget hindrar nämligen att man vill sitt eget bästa och samtidigt visar omsorg om andra människor. Den inte ovanliga åsikten att varje mänsklig handling ytterst har egoistiska motiv förbiser ofta att termen ”egoism” blir meningslös om man inte kräver att en egoist gynnar sig själv på andras bekostnad – och det är väl inte alltid fallet.

- **Hedonism** kallas den åsikt som menar att *lusten*, *njutningen* eller *lyckan* är alla goda handlingars mål. Själva lustupplevelsen är det enda som är gott i sig; allt annat är bara värdefullt som medel att uppnå lust.

Hedonismens kritiker brukar framhålla att hela idén bygger på en tokig analys. Självklart känner man glädje när man uppnår ett mål, men det förverkligade målet finns ju kvar när glädjen infunnit sig och kan alltså inte reduceras till dess orsak, som hedonisterna vill mena. Glädjen är inte målet, utan en mentalhygienisk bonus.

- **Epikuros** (200-talet f Kr) är en av hedonismens mest kända representanter. Det är ironiskt att hans namn givit oss ordet ”epikuré” (njutningsmänniska), eftersom hans lära handlar om att undvika olust, inte att uppnå lust. Enligt Epikuros fördystras våra liv av fruktan för allt möjligt, verkligt och inbillat, men den som följer hans råd och drar sig undan världens larm får uppleva *ataraxi*, dvs sinnesro – moralens högsta mål.

EFFEKTETIK • II

- **Värderangordningens etik** formuleras i en av filosofen *Platons* dialoger (300-talet f Kr) där hans lärare *Sokrates* spelar huvudrollen. Denna morallära är egoistisk men pekar inte ut ett entydigt värde som mål för alla goda handlingar. Den talar i stället om värden av olika rang, där det moraliska kravet är att välja det högsta värdet åt sig för att på så sätt säkra sin dygd.

Hur vet man då vilket värde som är högst? Jo, bakom den föränderliga yttervärlden finns, säger Sokrates, en *objektiv* ordning som också inrymmer en värdenas rangskala. Genom filosofisk skolning kan man lära sig att genomskåda livets ytliga lockelser och välja ett högre värde. Den som handlar omoraliskt gör det alltså inte av ondska, utan av okunnighet. Därför kan Sokrates säga de kända orden: ”Den som vet det rätta, gör det rätta”.

- **Självförverkligandets etik** hävdar att livets mål är, som namnet säger, att förverkliga sig själv. Det är ju en vanlig rekommendation i dag, men själva idén är gammal och möter redan hos *Aristoteles* (300-talet f Kr). Han ansåg att allt i tillvaron strävar uppåt mot sin egen inneboende fulländning: fröet blir ett träd, marmorblocket blir en staty osv. Människan når sitt mål när hon fulländar sitt *förnuft*, vilket sker genom vetenskapligt tänkande.

Vid sidan av detta teoretiska mål ger Aristoteles även en praktisk anvisning: den moraliskt riktiga handlingen utgör alltid *den gyllene medelvägen* mellan ytterligheter, så t ex är frikostighet den gyllene medelvägen mellan slösaktighet och girighet.

- **Humanismen**, den bildningstradition som föddes när man efter medeltiden återupptäckte antikens kultur, hyllar också självförverkligandet som livets mål. Genom att allsidigt utveckla både förnuft och känsla ska vår mänskliga natur bringas till harmonisk fulländning.

- **Friedrich Nietzsche**, till sist, är ännu en anhängare av självförverkligandets etik, men då avses *övermänniskans* rätt att sätta sig över lagar och konventioner för att förverkliga sin natur. Denna *herremoral* har inspirerat till många vidrigheter, men Nietzsches tanke var att skildra en människotyp som tar personligt ansvar för sitt liv.

EFFEKTETIK • III

B) ETISK UNIVERSALISM

Etiska egoister brukar ibland motivera sin ståndpunkt psykologiskt: människan är av naturen egoistisk. Även om detta är sant (vilket alls inte är självklart), kan man göra följande invändning: Att något *är* på ett visst sätt, betyder inte att det *bör* vara så.

Om man nu i stället hävdar, t ex av rättviseskäl, att en god handling måste gagna så många som möjligt, då är man *etisk universalist*. Nedan ska vi titta på en inflytelserik variant av denna morallära, den s k *utilitarismen*.

- *Utilitarismen* (*utilismen*) utvecklades av engelsmännen *Jeremy Bentham* och *John Stuart Mill* (1800-talet). I sin klassiska form är läran hedonistisk: lust (= lycka, nytta) är det enda som är eftersträvansvärt för sin egen skull. Detta värde ska tillkomma så många människor som möjligt. I valet mellan olika handlingsalternativ kräver därför moralen att man väljer den handling som frambringar mest lycka. Läran sammanfattas i parollen: "Största möjliga lycka för största möjliga antal".

För att kunna mäta lustupplevelser skilde Bentham mellan olika kvantitativa egenskaper, såsom intensitet och varaktighet. Mill gick ett steg längre och menade att mätningen också måste ta hänsyn till att människors lustkänslor är av olika kvalitet, en (diskutabel) åsikt som han illustrerade med maximen: "Det är bättre att vara en otillfredsställd Sokrates, än ett tillfredsställt svin".

Den hedonistiska formen av utilitarism har i modern tid fått stryka flagg för den *ideella utilitarismen*. Den är mera vidsynt och erkänner andra egenvärden än bara lust, som t ex kunskap, skönhet, dygd och vänskap. Men oavsett vilka värden utilitarismen utser till den moraliskt goda handlingens mål, kvarstår ett (till synes) olösligt tekniskt problem: att mäta och jämföra olika värden.

Utilitarismen brukar också klandras från etisk synpunkt. Visserligen resonerar vi ofta nyttomoraliskt i vår kultur, men bara så länge vi inte förväntas godkänna grymma handlingar, t ex godtycklig bestraffning eller tortyr, med hänvisning till en värdekalkyl. Utilitarismen däremot accepterar villigt vilka gräsligheter som helst, bara handlingarna maximerar den slutliga nyttan.

PLIKTETIK

Pliktetiken anser att det som bestämmer en handlings moraliska värde är handlingen själv, inte dess resultat. Denna syn har både för- och nackdelar; här får vi dock nöja oss med en snabbtitt på de två viktigaste lärorna.

- *Stoicismen* grundades samtidigt som epikureismen, men när Epikuros såg ett liv i avskildhet som vägen till sinnesro och lycka, förordade stoikerna ett rakt motsatt ideal: att plikttroget utföra sin tilldelade livsuppgift och möta livets alla skeden – glädje och lust men också smärta, sorg och död – med orubbligt lugn.

Bakgrunden till denna heroiska moral är stoikernas tro, att världen styrs av ett gudomligt förnuft och att allt som sker är förutbestämt. Den som är vis underordnar sig världsförnuftet genom att iakttaga dygderna (mod, rättfärdighet, måttfullhet m fl). Allt annat är likgiltigt.

- *Immanuel Kant* (†1804), den tyske filosofen, sökte en grundprincip som alla moralbud skulle kunna härledas från. Hans lösning är den s k *kategoriska imperativet*, som lyder (ungefär): "Handla endast efter den regel som du skulle vilja upphöja till allmän lag".

Ett exempel förtydligar Kants tanke. Den som ljuger vill bli trodd på sina ord. Men om det blev allmän lag att ljuga, då skulle lögnen bli meningslös; motsatsen gäller för sanningen. Det som gör lögnen omoralisk är dock inte de dåliga konsekvenserna (det vore ju effektetik), utan att omoraliska handlingar i grund och botten är självmotsägande och leder till sin egen upplösning.

ETISK RELATIVISM

Innan vi avslutar denna rapsodiska översikt över den normativa etikens idéer, måste vi nämna att det finns en tredje strömning vid sidan av effekt- och pliktetiken, nämligen den *etiska relativismen*. Den avisar bestämt varje tanke på allmängiltiga moraliska sanningar.

En representant för detta synsätt är *Jean-Paul Sartre*, som i sin filosofi betonar att varje människa själv måste avgöra vad som är rätt och fel. Det finns ingen gud, inga normer, ingen vägledning. Att tro på sådant är, menar Sartre, bara ett patetiskt försök att slippa det personliga moraliska ansvaret för hur vi formar våra liv.

METAETIK • I

När den deskriptiva etiken undersöker vad som *anses* rätt och den normativa etiken vad som *är* rätt, frågar metaetiken vad som *menas* med att något är rätt. Kanske låter frågan kryptisk, men svaret är direkt avgörande för hur vi bör/inte bör reagera på moraliska anspråk.

Den stora skiljelinjen inom metaetiken går mellan de *kognitiva* teorierna, som anser att moralyttranden är *påståenden* och följaktligen är sanna eller falska, och de *non-kognitiva* teorierna, som säger att moralyttranden är *känslouttryck* eller *uppmaningar* och därför inte kan vara sanna eller falska (bara mer eller mindre motiverade).

A) KOGNITIVA TEORIER

De kognitiva teorierna är överens om att det ligger ett påstående i varje moralmening; däremot har de högst olika åsikter om vad som påstås.

- **Värdeobjektivismen** menar att ord som *rätt* och *fel*, *gott* och *ont* beskriver en sorts objektiv värdeegenskap som finns hos det som värderas; en moraliskt god handling *har* alltså egenskapen att vara moraliskt god.

Nu finns det olika varianter av objektivism eftersom det råder delade meningar om vad en värdeegenskap egentligen är för något. Enligt den *naturalistiska* teorin beskriver värdeorden en viss naturlig egenskap hos det som värderas, så t ex kan ordet *god* bytas ut mot "lyckobringande" eller "samhällsnyttig". Sin enkelhet till trots har denna teori en klar nackdel: det blir meningslöst att fråga om en lyckobringande handling är god.

- **Värdesubjektivismen** hävdar att man bara kan tala om värden i relation till någon som värderar. Enligt denna teori är moraliska utsagor egentligen bara påståenden om att någon gillar eller ogillar något.

Även subjektivismen har sina varianter beroende på vems gillande det är fråga om: den talande själv, samhället eller mänskligheten. Moralyttrandet "Den här handlingen är god" kan då t ex översättas till "Samhället gillar denna handling". Det låter kanske rimligt, men även denna teori kommer i strid med vanligt språkbruk: det blir bl a omöjligt att ifrågasätta det moraliska värdet hos en handling som just gillas av samhället.

METAETIK • II

B) NON-KOGNITIVA TEORIER

Såväl värdeobjektivismen som värdesubjektivismen har problem med att övertygande förklara vad vi egentligen påstår när vi uttalar en moralisk värdering. Nu hör det till saken att språket har flera *funktioner* utöver den rent beskrivande (genom påståenden). Vi använder ord för att bl a uttrycka känslor eller ge befallningar. Kanske är det där man ska söka värdeomdömenas innebörd; det anser i alla fall många av 1900-talets moralfilosofer.

- **Emotivism** kallas den värdeteori som anser att moralyttranden ska tolkas som *symptom* på talarens känslor. En mening som "Det är fel att stjäla" utsäger ingenting annat än "Stjäla – usch". Notera skillnaden mellan att säga att man *har* en känsla och att *uttrycka* en känsla. Det förra är alltså ett påstående som är sant eller falskt; det senare kan likställas med skratt och gråt.

En mycket omstridd emotivistisk teori har en svensk filosof som upphovsman: *Axel Hägerström*. Redan omkr 1910 lade han fram den s k *värdenihilismen*, som slår fast att moralomdömen inte berättar någonting om något, utan bara uttrycker talarens känslor, och därför aldrig kan bli föremål för en sanningsdiskussion. Det betyder emellertid inte att det skulle vara fel eller meningslöst att framföra moraliska åsikter. Dessvärre är det just så många upprörda kritiker tolkat Hägerströms ord.

- **Preskriptivismen** anser att värdeomdömen egentligen är uppmaningar att utföra en viss handling eller gilla en viss åsikt. "Det är fel att döda" betyder alltså "Döda inte". Ofta kombineras denna tolkning med den emotiva.

VILKEN MORAL ÄR BÄST?

Många av livets frågor handlar om fakta. Fördelen med fakta är att de berättar hur saker och ting *är*; nackdelen är att de tigger om hur det *bör* vara. Logiken hindrar oss nämligen från att dra slutsatser om rätt och fel ur fakta allena. För det krävs moraliska värderingar.

Vilken morallära ska man då tro på? Det finns ju så många. Kanske är svaret ett personligt styckeverk av de bästa idéerna ur olika läror. Det blir inte konsekvent, men det är hederligt, ambitiöst och säkert klagörande.

